

ζωηρός, ἀπαστράπτων ἐκ ζωῆς καὶ νεότητος, ὡς εἰ μετέβαινεν εἰς τὴν κατὰκτησιν τῆς οἰκουμένης· ἀλλ' εἶχεν ἀργυρὰ τὰ θυλάκια τοῦ ἔσω αὐτοῦ φορέματος, καὶ τὰ στίλβοντα τῆς τριμηνίας φραγκισκόνια ἦσαν δι' αὐτὸν τοῦ κόσμου τὰ βασίλεια· ἀλλ' ἐκέκτητο καὶ ἄλλο τι, τὰ ὅποῖον πάντα τῶν Μαιικῶν τὰ ταμεῖα δὲν ἠδύναντο νὰ δώσωσιν, ἔφερεν ἐπὶ τῶν ὤμων του ἀγγελικὰ πτερύγια τῆς εἰκοσαετοῦς νεότητος, τὰ πτερὰ τὰ ὑψοῦντα εἰς κήπους, ἔνθα τὰ πάντα φαίνονται ρόδινα.

O primavera, gioventù dell' anno !

O gioventù, primavera della vita !

Εἰρηναῖος Κ. Ἀσώπιος.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Α'

Ἀπὸ εἰκοσαετίας διεξάγεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπανορθωτικὴ ἐργασία παντὸς ἀφορῶντος εἰς τὸ ἀνατολικὸν χριστιανικὸν κράτος. Εἶνε ἀληθές ὅτι αἱ ἐκφράσεις «βυζαντινισμός» καὶ «βυζαντινὴ αὐτοκρατορία» («bas-empire») οὐδὲν ἀπώλεσαν τῆς ἐκφραλιστικῆς αὐτῶν σημασίας· ἀλλ' ὅμως ἐγένετο ἀρχὴ κρείττονος ἐκτιμήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ προλήψεις, διὰ τοῦ πρίσματος τῶν ὁποίων ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἀπέβλεψαν πρὸς αὐτήν, βαθμηδὸν διαλύονται. Ἐν Γαλλίᾳ ὡς καὶ ἀλλαχοῦ σπουδαῖα συγγράμματα ἐγράφησαν περὶ τῶν διαφορῶν φάσεων τοῦ μέχρι τοῦδε κακῶς ἐκτιμηθέντος παρελθόντος τούτου. Ἡ ἐπιτυχία ἐνίων τῶν ἐργασιῶν τούτων εὗρεν ἡχῶ καὶ πέραν ἔτι τοῦ στενοῦ κύκλου τοῦ δημοσίου πρὸς δ ἀπηυθύνετο. Δὲν λέγομεν βεβαίως ὅτι τὰ βυζαντινὰ πράγματα θεωροῦνται εἰσέτι τοῦ συρμοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀφιστάμεθα, φαίνεται, πολὺ τούτου.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου ἐπιφυλάττει ἡμῖν πολλὰς ἐκπλήξεις. Τὸ θέμα εἶνε τοσοῦτον εὐρὺ καὶ τοσοῦτων μερῶν αὐτοῦ ὑπολείπεται εἰσέτι ἡ ἐξερεύνησις, ὥστε αἱ τῶν σοφῶν καὶ ἱστορικῶν ἔρευναι ἐπὶ πολὺ θὰ παρέχωσι τὸ ἐν τῇ ἐξερευνήσει τοῦ ἀγνώστου θέλγητρον. Οὕτω μέχρι τῆς σήμερον ἡ βυζαντινὴ φιλολογία πολλὰς παρείχε δυσκολίας τῷ περὶ αὐτὴν σπουδάζοντι, διότι οὐδὲν ἐν οὐδεμιᾷ τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ἄξιον λόγου καὶ πλήρες σύγγραμμα ἔχομεν τέως περὶ τοῦ θέματος τούτου. Τὸ κενὸν τοῦτο ἐπληρώθη πρὸ μικροῦ ὑπὸ τοῦ κ.

Ἡ πραγματεία αὕτη ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τῷ περιοδικῷ *Revue des Deux Mondes*.

ΤΟΜΟΣ ΙΒ'. Σεπτέμβριος.

Παναγιώτης

Κρουμβάχερ. Μέχρις ὅτου δὲ τὸ βιβλίον αὐτοῦ μεταφρασθῇ εἰς τὴν Γαλλικὴν, δὲν θὰ ἐπιτρέπηται πλέον τοῖς γινώσκουσι τὴν Γερμανικὴν νὰ δυσφημῶσι τὴν φιλολογίαν ταύτην ὡς ἀγνοοῦντες αὐτήν. Κἂν ἔτι ἡ μέλητης αὕτη οὐδὲν ἄλλο ἐνδιαφέρον παρῆχε, θὰ ἠδύνατό τις πάντοτε νὰ ἐπικαλεσθῇ ὑπὲρ αὐτῆς τοῦτο, ὅτι οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῶν μακρῶν τούτων αἰώνων ἀποτελοῦσι τὸ ἀληθὲς ἐνωτικόν — ἢ μᾶλλον τὴν μετά-βασιν — ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἰς τὴν νεωτέραν ἀναγέννησιν.

Ἄλλ' ἡ ἐποχὴ αὕτη δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς μόνον ὡς ἀποτελοῦσα συνέχειαν τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐλληνικὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρξε, κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς διάστημα, τὸ σπουδαιότατον κράτος τοῦ τότε πεπολιτισμένου κόσμου· ἐσωτερικῶς μὲν ὁ ἐλληνισμὸς μετασχηματισθεὶς ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς παραδοχῆς τῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων, ἀναφαίνεται ὑπὸ νέαν ὄψιν· ἐξωτερικῶς δὲ τὸ κράτος τοῦτο ἀσκεῖ περὶ ἑαυτὸ κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις, ἰδίᾳ δὲ παρὰ τοῖς σλαυικοῖς λαοῖς ροπήν, ἧς τὰ ἀποτελέσματα καὶ σήμερον ἔτι εἶνε καταφανῆ. Δι' ὃ ἡ ἱστορία αὐτοῦ συνδέεται τῇ καταγωγῇ τῆς συγχρόνου Εὐρώπης. Ἐν αὐτῇ βλέπομεν τελευτῶσαν τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀρχομένην τὴν νεωτέραν ἐποχὴν. Ἀπὸ τὴν διπλὴν ταύτην ἄποψιν ἐξετάζονται νῦν τὰ πράγματα πρὸς κατανόησιν καὶ διαπραγματεύσιν τῆς ἱστορίας ταύτης καὶ ἐν τούτῳ ἴσως ἔγκειται ἡ ἐπιτυχესτέρα ἐξήγησις τοῦ ὁσημέρῃ αὐξάνοντος ἐνδιαφέροντος περὶ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

Πόθεν ἄρχεται ἡ βυζαντινὴ περίοδος; Τοῦτο τὸ ζήτημα τὸ ἀμέσως τιθέμενον. Πολλοὶ τῶν πραγματευθέντων τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους ὥρισαν ὡς ἀφετηρίαν τὴν διαίρεσιν τοῦ κράτους ἐπὶ τῶν υἱῶν τοῦ Θεοδοσίου· ἄλλοι προετίμησαν τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τὴν τοῦ Ἡρακλείου ἢ καὶ τὴν τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Ἄν ὁ καθορισμὸς τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς ἱστορίας εἶνε δυσχερὴς, μείζονες εἶνε αἱ δυσχέρειαι προκειμένου περὶ τῆς φιλολογικῆς κινήσεως τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου. Ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀνέρχεται μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὸν ἀπλούστερον λόγον ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὡς ἀποτελοῦν μέρος τῆς αὐτῆς σειρᾶς, ἧς καὶ τὸ γνωστότατον βιβλίον τοῦ κ. W. Christ, ἔδει νὰ εἶνε συνέχεια αὐτοῦ. Πράγματι δὲ θεωρεῖ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος ὡς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν λήγει ἡ ἀρχαιότης καὶ ἀφ' ἧς ἄρχεται νέα περίοδος. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ ὑποστηρίζει τὴν ἀρχὴν ταύτην δι' ἐπιχειρημάτων, ὧν δύσκολον θὰ ἦτο νὰ διαμφισβητηθῇ ἡ ἀξία. Ἄλλ' ἄρά γε δὲν ὑπάρχει τι τὸ ἄγαν αὐθαίρετον ἐν ταῖς ὁροθεσίαις ταύταις;

Ἐκ πρώτης ὁψεως αὐτὸ τὸ ὄνομα *βυζαντινὴ φιλολογία* φαίνεται δικαιολογῶν αὐτάς· ἀλλὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ ὅρος *βυζαντινός*, ὅσον

πρόσφορος καὶ ἂν εἶνε, εἶνε μεταγενέστερος. Ὁ κόσμος εἰς ὃν ἐφαρμό-
ζεται οὐδόλως θὰ ἐνόει αὐτόν. Πρὸς τούτοις νομίζομεν ὅτι καλὸν εἶνε
νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἐξῆς· ὅτι δηλ. οἱ ἱστορικοὶ ὅροι, οἱ βάσι-
μοι ἔχοντες λόγον ὑπάρξεως, προκειμένου περὶ τῆς Δύσεως, ἀποβάλ-
λουσι πολλάκις τὴν σημασίαν αὐτῶν, προκειμένου περὶ τῆς Ἀνατολῆς.
Οὕτω δὲν δύναται τις νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς αὐτὴν τὸν ὅρον μεσαίων μετὰ
πρώτων τῶν εἰς τὰ ὑπ' αὐτὸν ὑπονοουμένων. Ὁ χεῖμαρρος τῶν διαφο-
ρῶν ἐπιδρομῶν μετεσχημάτισε τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, ἀλλὰ δὲν
διεσπασεν αὐτήν, ἐνῶ ἀνέτρεπε τὴν Δύσιν. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρήκμα-
σαν αἱ τέχναι καὶ τὰ γράμματα, ἐξησθένισεν ἡ δημιουργικὴ δύναμις,
ἀλλ' οὐδέποτε διεκόπη ριζηδὸν ἡ πορεία τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ παραδό-
σεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου οὐδέποτε ἐντελῶς ἐλησμονήθησαν ἐν αὐτῇ. Ἡ
ἀπώλεια τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ἀπορρόφησις ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ
κόσμῳ, ἡ ἀποδοχὴ νέας θρησκείας, ἐπήνεγκον βεβαίως σπουδαιοτάτην
ἀλλοίωσιν τῶν ὅρων τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν κλίσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ.
Ἔνεκα τῆς μετὰ ξένων καὶ νέων στοιχείων ἐπαφῆς, ἀπώλεσεν, οὗτος τὴν
πρώτην αὐτοῦ πρωτοτυπίαν καὶ δὲν ἐπανεῦρε πλέον τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ
πτῆσιν· ἀλλ' οὐχ ἥττον διετήρησε τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀτομικότητα
αὐτοῦ. Διότι οἱ νέοι οὗτοι Ῥωμαῖοι ὑπῆρξαν καὶ διέμειναν ἀεὶ Ἕλληνες.

Ἀλλὰ πρὸ παντὸς ὑπῆρξαν χριστιανοί. Ἡ τῆς νέας θρησκείας ἐπί-
δρασις ἐπικρατεῖ καὶ ἐκδηλοῦται καθ' ὅλας τῆς ἱστορίας αὐτῶν τὰς φά-
σεις καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ φιλολογικῇ αὐτῶν ἱστορίᾳ. Ἡ καθόδρουσις τοῦ
χριστιανισμοῦ σημειοῖ τὴν ἀρχὴν τῆς τρίτης ταύτης περιόδου τῆς ἑλ-
ληνικῆς φιλολογίας, τῆς ἐπομένης τῇ κλασικῇ καὶ ἀλεξανδρινῇ περιόδῳ.
Ἀντὶ νὰ ὀνομάσωμεν τὴν τρίτην ταύτην περίοδον βυζαντινὴν, δὲν θὰ
ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὴν ἀπλούστατα χριστιανικὴν;

Ἀλλὰ καὶ τότε θὰ ἦτο πάλιν ἀνάγκη νὰ καθορίσωμεν χρονολογίαν
ἀφετηριακὴν. Θὰ ἔπρεπεν ἄρά γε νὰ ἀνέλθωμεν μέχρι τῶν πρώτων
χρόνων τῆς ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος διδαχῆς; Δὲν δύναται τις νὰ διαμφισβη-
τήσῃ τὴν ὑπὸ τῶν ἱερῶν βιβλίων ἀσκηθεῖσαν ροπὴν, ἀλλὰ πρὸ τῆς μο-
νιμοποιήσεως αὐτῆς παρῆλθον αἰῶνές τινες. Τὴν ἀρχὴν τῆς νέας ταύτης
ἐποχῆς τῆς φιλολογίας αὐτῶν οἱ Ἕλληνες ἀνάγουσιν εἰς τὸν Δ' αἰῶνα. Ὡς
Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας εἶνε δι' αὐτοὺς ὁ πρῶτος τῶν αὐτοκρατόρων αὐ-
τῶν, οὕτω καὶ οἱ τῆς ἐκκλησίας πατέρες εἶνε οἱ ἡγέται νέας φιλολογικῆς
περιόδου. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγιος Βασίλειος καὶ ἅγιος
Γρηγόριος ὁ Νανζιανζηνὸς θεωροῦνται ὡς οἱ πρῶτοι τῶν συγγραφέων τῆς
χριστιανικῆς Ἑλλάδος, ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἐγένοντο οὗ-
τοι οἱ προστάται τῶν γραμμάτων. Καὶ σήμερον ἔτι τὴν 30 Ἰανουαρίου

ἐκάστου ἔτους ἐορτάζεται ἡ μνήμη αὐτῶν ἐν αὐταῖς, ὡς ἐορτὴ ἐκκλησιαστικὴ ἅμα καὶ ἀκαδημιακὴ. Ἡ περιληπτικὴ αὕτη ἐορτὴ ἐθεσπίσθη κατὰ τὸ 1100 ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὡς ἡ καθιέρωσις προαιωνίου ἤδη αἰσθήματος. Ἐν τοῖς τροπαρίοις τοῖς ψαλλομένοις πρὸς τιμὴν αὐτῶν καλοῦνται «φωστῆρες τὴν οἰκουμένην πυρσεύσαντες, — μελίρρυτοι ποταμοὶ τῆς σοφίας — θεόπνευστοι κήρυκες». Ὑπὸ τὰς ποιητικὰς ταύτας ὑπερβολὰς ὑπολανθάνει ἡ ἀλήθεια, διότι οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἐνεχάραξαν εἰς τὴν ἐλληνικὴν διάνοιαν τὸν τύπον, ὃν αὕτη διετήρησεν ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας. Δὲν προτιθέμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα περὶ τῶν δογματικῶν ἐρίδων, αἵτινες κατέλαβον τοσοῦτῳ σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀφίνομεν κατὰ μέρος τὴν δογματικὴν φιλολογίαν, ἣν ἄλλως τε καὶ ὁ κ. Κρουμβάχερ δὲν περιέλαβεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ, παρὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ροπῆς, ἣν ἐν γένει ἥσκησεν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ καθαρῶς κοσμικῇ φιλολογίᾳ διορθῶντις πάντοτε ὑποφῶσκον τὸ χριστιανικὸν αἶσθημα καὶ τὰς χριστιανικὰς ιδέας ὑπὸ τὸ ὕφος δὲ τοῦ συγγραφέως τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐχομένου τῶν ἀρχαίων προτύπων, ἀνακαλύπτει τις συνηθέστατα τὸν ἐν ἐκκλησιαστικοῖς μελετήμασι τεθραμμένον ἄνδρα.

Ἀναμφιβόλως τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα ἐξακολουθεῖ ὑφιστάμενον ἐν τῇ θρησκευτικῇ ταύτῃ ἀνακαινίσσει, ἡ δὲ εἰδωλολατρεία δὲν ἐξέλιπεν ἀμέσως. Οἱ ἱστορικοὶ Δέξιππος, Εὐνάπιος καὶ Ζώσιμος εἶνε εἰδωλολάτραι· ὁ Πρόκλος διαχέει νέαν αἵγλην εἰς τὸν νεοπλατωνισμόν ἐν πέμπτῳ αἰῶνι μεσοῦντι. Ὁ Πλήθων, δέκα αἰῶνας βραδύτερον, ἀναφαίνεται ὡς καινοτόμος ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐμπνεόμενος δογμάτων. Ἀλλὰ ταῦτα εἶνε ἐξαιρέσεις. Ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ὁ κόσμος εἶχεν ἐκχριστιανισθῇ καὶ τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα εἶνε ὁ δεσπότης χαρακτήρ ἐν τῇ διανοητικῇ κινήσει τῶν Ἑλλήνων. Δὲν δύναται ὁμῶς νὰ θεωρηθῇ τοῦτο ὡς ἡ μόνη αἰτία τῆς φιλολογικῆς αὐτῶν παρακμῆς, διότι ἡ θεολογία δὲν εἶνε πάντοτε ἀναγκαίως ὀλεθρία τοῖς συγγραφεῦσι καὶ διότι μέχρι τῆς χθὲς ἔτι ἐχαρακτηρίσθη αὕτη ὡς «ἐξαίρετος σχολὴ ἐξάρσεως τοῦ πνεύματος». Ἐβελαιοῦτο προσέτι οὐχὶ ἀλόγως ὅτι «ἀπὸ τοῦ Ταλλεϋράνδου μέχρι τοῦ Ρενάν, διπλωμάται καὶ σοφοί, πάντες οἱ ἐπὶ τῶν ἐδωλίων τῶν ἱερατικῶν φροντιστηρίων καθεσθέντες ἐξῆλθον αὐτῶν εὐσταλέστεροι καὶ ὀξυνότεροι». Ἀλλ' ἵνα προαχθῇ εἰς μέσον τὸ εὐάρεστον τοῦτο ἀποτέλεσμα, ἀνάγκη νὰ μετριάζωνται τὰ θεολογικὰ μαθήματα ὑπὸ πνοῆς ἐλευθερίας, ἥτις ἔλειπεν ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀτμοσφαίρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὅπωςδήποτε φρονούμεν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπονεμηθεῖσα

θέσει εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶνε ἱστορικὴ πλάνη καὶ ὅτι ἀσφαλέςτερον θὰ ᾔτο νὰ ἀναδράμωμεν ὑψηλότερον τοῦ κ. Κρουμβάχερ, ἥτοι μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπως μορφώσωμεν τελείαν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἧς κέντρον καὶ ἐστία ὑπῆρξεν ἡ Κωνσταντινούπολις.

Ἀλλ' ἂν μὴ δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν εὐχερῶς τὴν χρονολογίαν καθ' ἣν ἀρχαίται ἡ βυζαντινὴ φιλολογία — μεταχειρισθῶμεν καὶ αὐθις τὸν ὅρον τοῦτον — ἀδυνατοῦμεν ἐπίσης νὰ εἴπωμεν ἀκριβῶς καὶ ποῦ λήγει. Ἡ χρονολογία τοῦ 1453 ἐπιβάλλεται πολλῶν λόγων ἕνεκα. Σὺν τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ ἐλληνικὴ αὐτοκρατορία ὁλόκληρος καταρρέει, συναπόλλυται δὲ μετ' αὐτῆς καὶ τὸ χριστιανικὸν κράτος. Ἐν τούτοις ἡ ἐκκλησία ἐπιπλέει, παραμένει δὲ τρόπον τινὰ ἐνώπιον τοῦ ὑποδουλωθέντος ἔθνους ὡς ἡ σκιά τοῦ ἐξαφανισθέντος κράτους. Διετήρησεν ἐκ τοῦ παρελθόντος πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ διατηρηθῇ ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἐκείνου ναυαγίου. Προτιμῶνται δὲ ἐν τῇ ναυαγαιρεσίᾳ αἱ φιλολογικαὶ παραδόσεις, τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ ἐν αὐταῖς ἐνεσαρκοῦτο συγχρόνως ἡ τε θρησκεία καὶ ἡ ἐθνικότης. Πᾶσα ἡ ἐναπολειφθεῖσα παιδεία συνετάχθη περὶ τὴν ἐκκλησίαν, τὸ αὐτὸ μετ' ἐκείνης ἐπιτελοῦσα καθήκον, νὰ μὴ παρεκκλίνη τῆς ἤδη κεχαραγμένης ὁδοῦ.

Ἐξ ἄλλου πρὸς τοῖς ἐπιδιώκουσι τὴν διατήρησιν τοῦ παρελθόντος λόγιοις, ἤρξατο ἀναφαινομένη μετριοφρόνως δημώδης τις φιλολογία. Ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀφιεροῖ αὐτῇ εἰδικὸν κεφάλαιον. Τὰ περισωζόμενα μνημεῖα αὐτῆς ἀνέρχονται μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος, ἡ ἀρχὴ δὲ αὐτῶν ἀνέρχεται ἴσως ἔτι ἀπωτέρω. Πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετ' αὐτὴν ἡ δημώδης αὕτη φιλολογία τοιοιουμένην χρῆσιν τῆς λαλουμένης καὶ ζώσης γλώσσης, παρήχθη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς φιλολογίας τῶν σοφῶν, οἵτινες μετεχειρίζοντο γλῶσσαν, ἥτις ἐγράφετο, καίτοι εἶχε παύσει λαλουμένη. Ἡ πορεία τῶν δύο τούτων φιλολογιῶν ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας ὅλους παράλληλος καὶ ἡ μία ἔσχε λεληθότως καὶ ἀσυνειδήτως ροπὴν ἐπὶ τῆς ἐτέρας· ἐνθεν μὲν οἱ λόγιοι, καίτοι καταφερόνουν τὴν δημώδη γλῶσσαν, παρεσύροντο ἐνίοτε εἰς παραδοχὴν τύπων τινῶν αὐτῆς· ἐνθεν δὲ οἱ τῆς δημώδους θιασῶται δὲν ἠδύναντο πάντοτε νὰ λησμονῶσι τὰ μαθήματα, ἅτινα εἶχον μάθει νὰ γράφωσι μελετῶντες ὅπωςδὴποτε τὴν ἀρχαίαν ἢ γλῶσσαν τῶν λογίων. Καίτοι τὰ δύο ταῦτα ρεύματα δὲν εἶχον ἔτι συγχωνευθῇ, ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ὁμῶς αὐτῶν ροπῆς παρήχθη νέα φιλολογικὴ γλῶσσα, ἥτις ὅτε μὲν ἐνθεν, ὅτε δὲ ἐνθεν ἀποκλίνουσα, συμμορφοῦται ὁμῶς πρὸς τὰς πολλαπλᾶς ἀνάγκας τῆς νεωτέρας ἡμῶν κοινωνίας καὶ φαίνεται ἱκανοποιοῦσα τὰς ἀνάγκας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος.

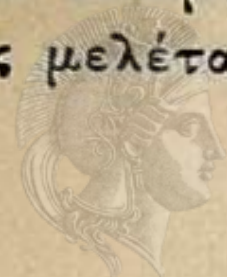

Μὴ προτιθέμενοι νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὰ καθέκαστα τοῦ ζητήματος τούτου, περιοριζόμεθα βεβαιοῦντες ὅτι πλὴν τῆς δημώδους φιλολογίας, τὸ μείζον μέρος τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἐπὶ τῆς ὀθωμανικῆς δεσποτείας καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, εἶνε πιστὴ συνέχεια τῶν φιλολογικῶν παραδόσεων τοῦ παρελθόντος· ἡ μορφή, ἡ γλῶσσα ὡς καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῶν θὰ ἐδικαιολόγουν τὴν ἐν τῇ βυζαντινῇ φιλολογίᾳ κατὰταξιν αὐτῶν. Τὸ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἐκκλησία διετέλεσε πιστὴ εἰς τὸ παρελθὸν τοῦτο· ἀποβλέπων δέ τις εἰς τὰ ἐνταλτήρια γράμματα, τὰς προσευχὰς ἢ τὰς ἱερὰς δεήσεις τὰς συντασσομένας δι' εἰδικὰς περιστάσεις καὶ γενικῶς εἰς τὰ ἔγγραφα τὰ ἐξερχόμενα ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν γραφείων τῆς Ἀνατολῆς, δυσκόλως θὰ ἀπεφαίνετο ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία δὲν ὑφίσταται πράγματι ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν.

Β'

Ἐκτὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν δημώδη φιλολογίαν, τὸ ἔργον τοῦ κ. Κρουμβάχερ εἶνε διηρημένον εἰς δύο μέρη· εἰς πεζὸν λόγον καὶ ποίησιν. Οἱ πεζογράφοι ὑποδιαίρουνται πολλαχῶς, εἰς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους, γεωγράφους, φιλοσόφους, ρήτορας, σοφιστὰς καὶ ἐπιστολογράφους, καὶ τελευταῖον εἰς πάντα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν. Μόνη ἡ τῶν ὀνομασιῶν τούτων ποικιλία μαρτυρεῖ περὶ τῆς φιλολογικῆς δράσεως τῆς περιόδου ταύτης. Προσθετέον δὲ ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρω δὲν περιλαμβάνονται πάντα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὰ νομικά, τὰ ἱατρικά, τὰ μαθηματικά καὶ τὰ ἐπιστημονικά ἐν γένει.

Ἐκάστου τῶν κεφαλαίων τούτων προηγεῖται σύνοψις, ἐν ᾗ ἀπαντῶσι σπουδαιόταται πληροφορίαι καὶ κρίσεις, ἔπονται σημειώσεις λεπτομερεῖς ἐπὶ ἐκάστου τῶν κυριωτέρων συγγραφέων ἐκάστης τάξεως, ταύτης δὲ πάλιν ἔπεται πλήρης βιβλιογραφία, σημειοῦσα οὐ μόνον τὰς ἐκδόσεις ἢ τὰς μεταφράσεις ἐκάστου συγγραφέως ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς μονογραφίας ἢ εἰδικὰς μελέτας τὰς περὶ αὐτῶν γενομένας ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις. Ἴνα δὲ καταστήσῃ ἐγκόλπιον (*vade me cum*) ἀπαραίτητον καὶ ὁδηγὸν λεπτομερέστατον καὶ ἀσφαλέστατον τὸ βιβλίον αὐτοῦ διὰ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνασχοληθῶσιν εἰς μελέτας τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ὁ κ. Κρουμβάχερ οὐδενὸς ἐφείσθη κόπου. Ἐταξί-
θῆτησε τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν φιλολογικῶν ὑπομνημάτων μετ' ἄκρας ὑπομονῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας, αἵτινες θὰ ἐκτιμηθῶσιν ὑπ' ἐκείνων μάλιστα, οἵτινες δὲν εἶνε ξένοι πρὸς τὰς μελέτας ταύτας. Ἡ

μεθοδική τῆς ὕλης κατανομή καὶ ἡ τοπογραφικὴ διάταξις βοηθοῦσι τὸν ἀναγνώστην, οὕτινος τὸ ἐνδιαφέρον διεγείρεται ἐν τέλει ἐκάστου κεφαλαίου διὰ τῶν γενικῶν παρατηρήσεων τῶν παρασκευαζουσῶν τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Ἐκ πάντων τῶν πεζογράφων ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς προτιμᾷ τοὺς ἱστορικούς. Ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, οὐδεὶς εὐρωπαϊκὸς λαὸς πλὴν τῶν Ἑλλήνων κέκτηται τοσούτῳ πλουσίαν ἱστοριογραφικὴν φιλολογίαν. Ἀπὸ Ἡρόdotου μέχρι τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλου ἡ ἄλυσις δὲν διακόπτεται. Οἱ ἱστοριογράφοι τῆς περὶ ἧς πρόκειται περιόδου προσκολλῶνται εἰς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα· μιμνῶνται τοὺς τρόπους αὐτῶν καὶ προσπαθοῦσι μάλιστα νὰ δανεισθῶσι τὸ λεκτικὸν αὐτῶν. Κατανοοῦσιν ὡς καὶ ἐκεῖνοι τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορίας· δὲν δύνανται μὲν νὰ ἐξισωθῶσιν αὐτοῖς, ἀκολουθοῦσιν ὅμως πιστῶς τοῖς ἔχνεσιν αὐτῶν· πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐμφοροῦνται ἀληθοῦς αἰσθήματος τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ δὲν στεροῦνται κριτικῆς ἱκανότητος. Δὲν δύναται δέ τις νὰ ψέξῃ αὐτοὺς διότι δὲν ἀνεδείχθησαν ὑπέρτεροι τῆς ἐποχῆς αὐτῶν· ἀρκεῖ νὰ ἀναγνώρισῃ ὅτι εἶνε πολὺ ἀνώτεροι τῶν ἐν τῇ Δύσει συγχρόνων τῶν. Ἐὰν ἔχωσιν ἐλαττώματα, δὲν εἶνε πάντοτε δι' αὐτὰ ὑπεύθυνοι· πολλὰ τούτων προέρχονται ἐκ τοῦ πολιτεύματος, ὑφ' ὃ ἔζων.

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία ἀποτελεῖ ὅλον τι ὁμοιόμορφον καὶ μονόχροον. Πλὴν τῆς ἀτομικῆς ἀξίας τῆς ἀνυψούσης συγγραφῆς τινὰς ὑπεράνω τῶν συγχρόνων αὐτῶν, τὸ ποικίλον τῶν ἰδεῶν, τῶν τάσεων, τῶν ὀρέξεων, ἀντανακλᾷται ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα εἰς τὰ προϊόντα τῆς φιλολογίας ταύτης· οἱ αἰῶνες διαδέχονται ἀλλήλους ἀνόμοιοι πολλάκις καὶ ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ἀπέχει πολὺ τῆς πολλάκις ἀποδοθείσης αὐτῇ μορφῆς τῆς ἀκινήσιας. Καὶ αἱ ἐν τῷ λεκτικῷ τῶν συγγράφων τούτων ποικιλίαι εἶνε τεκμήριον τῶν συνελεσθεισῶν μεταμορφώσεων. Περιοριζόμενοι δὲ εἰς τοὺς ἱστοριογράφους καὶ χωρὶς νὰ ἐξέλθωσι τῆς περιόδου, ἣν ὁ κ. Κρουμβάχερ περιλαμβάνει ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ, λέγομεν ὅτι ἡ τοῦ ἔκτου καὶ ἐβδόμου αἰῶνος συγγραφῆς διαφέρουσι τῶν τοῦ ἐνδεκάτου καὶ τῶν ἐπομένων. Παρὰ τοῖς πρώτοις ἥκιστα καταφανὴς καθίσταται ἡ προσπάθεια ὅπως προσεγγίσωσι τοῖς ἀρχαίοις· διατηροῦσι τὴν ἀφέλειαν αὐτῶν καὶ δὲν φαίνονται προσπαθοῦντες νὰ ἀπαλλαγῶσι τῶν στοιχείων τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Τὸ ὕφος λ. χ. τοῦ Προκοπίου ἢ τοῦ Ἀγαθίου ἐλέγχει αὐτὸ καὶ μόλις φύσιν λεπτὴν καὶ καλλιτεχνικώτερον συναίσθημα. Αἱ ἰδιότητες αὐτοῦ ἀπαντῶσι μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος. Ἀναγινώσκοντες εἰς Ἀνναν τὴν ἑορμηνήν ἢ εἰς οἷονδῆποτε ἄλλον ἱστορικὸν τῶν τελευταίων τῆς αὐτο-

κρατορίας αιώνων, παρατηροῦμεν καταφανέστερον τὸ τεχνικὸν τοῦ ὕφους· τὸ ἐπιτετηδευμένον τῆς ἀκριβολογίας τῶν συγγραφέων τούτων συναισθάνεται τις ὡς διαμαρτυρίαν· καθ' ὅσον ἡ κοινὴ γλῶσσα μορφοῦται, οὗτοι ἀφίστανται αὐτῆς ὀριστικώτερον καὶ προσκολλῶνται ταῖς κλασικαῖς παραδόσεσι μετὰ πλείονος ζέσεως, ἐξωθούσης αὐτοὺς μέχρι σχολαστικότητος. Ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὸ ἀρχαῖζειν ἐξικνεῖται εἰς τὸν κολοφῶνα αὐτῆς ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων.

Συνήθως τάσσονται εἰς μίαν μόνην τάξιν οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, διακρίνονται δὲ μόνον ἐκ τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἕκαστος αὐτῶν ἐπεδόθη καὶ δι' ἣν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγή. Ἀλλ' ὁ Κρουμβάχερ εὐλόγως παρατηρεῖ ὅτι ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ, προερχομένη ἐκ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἰς ἣν ἰδίᾳ ἕκαστος ἀνήκε καὶ τῆς πρὸς ἣν ἀπετείνετο· λέγει ἡμῖν ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ἀπηυθύνοντο εἰς κύκλον περιορισμένον, τοὺς λογίους, τὸν ἀνώτερον κληρὸν, τοὺς ἐν τέλει καὶ ἐνὶ λόγῳ πρὸς εἰδὸς τι μανδαρίνων, καλλιεργούντων τὰ κλασικὰ γράμματα. Ἀνήκον δὲ καὶ οὗτοι εἰς τὴν ἐκλεκτὴν ἐκείνην χορείαν τὴν προσπαθοῦσαν νὰ ὑπερέχῃ καὶ χωρίζεται τῶν πολλῶν. Μεταξὺ τῶν συγγραφέων τούτων καταλέγονται καὶ αὐτοκράτορες ὡς λ. χ. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος καὶ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός· βασιλόπαιδες ὡς Ἄννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ὁ σύμβιος αὐτῆς Νικηφόρος Βρυέννιος, καὶ παρ' αὐτοῖς εὐρίσκομεν μεγιστᾶνας, ἱεράρχας, νομομαθεῖς καὶ ἐξ ἐπαγγέλματος λογίους.

Οἱ χρονογράφοι ἀπ' ἐναντίας ἔγραφον διὰ κοινὸν εὐρύτερον καὶ ἤττον ἐκλεκτόν, εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ πληροῦν τὰς μονὰς πλῆθος. Οὗτοι ἐν ταῖς συρραφαῖς αὐτῶν ἐπεμελοῦντο τῆς τέχνης, τοῦ ὕφους καὶ αὐτῆς τῆς συντάξεως ἤττον τῶν ἱστορικῶν· εἶνε κατὰ τοῦτο νεωτερισταὶ καὶ μᾶλλον δημώδεις. Μοναχοὶ ὄντες τὸ πλεῖστον, ἔλκονται μᾶλλον ὑπὸ τῶν στοιχείων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἢ ὑπὸ τῶν κοσμικῶν γεγονότων καὶ περὶ τούτων μᾶλλον ἐνδιαφέρονται.

Δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν τὸν κ. Κρουμβάχερ εἰς τὰ ἄλλα τὰ περὶ πεζογράφων μέρη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ· ἀρκεῖ νὰ ἐπαναλάβωμεν ἅπαξ ἔτι ὅτι οὐδεὶς κλάδος ἀνθρωπίνης γνώσεως ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου νὰ μὴ ἐπεμελήθησαν οἱ τοσοῦτον διασυσθάνοντες βυζαντινοὶ οὗτοι. Ψέγουσιν αὐτοὺς ὅτι οὐδένα κλάδον προήγαγον. Ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὐτῶν δὲν ἦτο δημιουργικὴ ἀλλὰ συντηρητικὴ. Ἀλλὰ καὶ παραλειπομένου παντός ὅ,τι ὀφείλομεν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς νομομαθεῖς, δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ τις ὅτι ἠκολούθησαν οὗτοι τετριμμένην συντηρητικὴν πορείαν, ἀλλοτρίαν πάσης ἀναπτύξεως καὶ προόδου. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις, ἣν ἐπεχείρησαν οἱ εἰκονο-

κλίσται ἀπέτυχεν, ἀλλ' οὐχ ἤττον διαμένει σπουδαιοτάτη ὡς σημεῖον τῶν χρόνων ἐκείνων καταστάσεως. Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιῇ ἡ ἐπιχείρησις αὕτη παρ' ἀνθρώποις τοσοῦτον ἐστερημένοις ἰδεῶν ὅσον θέλουσι νὰ παραστήσωσι τοὺς βυζαντινοὺς. Μὴ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν τὸ αὐτὸ περὶ πασῶν τῶν τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου θεολογικῶν συζητήσεων; Κατ' αὐτὰς προέκειτο πάντοτε περὶ ζητημάτων ἀφηρημένων, οὐδὲ θὰ ἐσπούδαζον περὶ ταῦτα εἰ μὴ ἦσαν αὐτοῖς προστά. Μεγάλα κοινωνικὰ ζητήματα ὑπεκρύπτοντο συνήθως ὑπὸ τὰ θεολογικὰ δόγματα. Αἱ αἵρέσεις ἦσαν τρόπον τινὰ τελευταῖον προϊόν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Αἱ σύνοδοι καὶ οἱ αὐτοκράτορες καταπολεμοῦντες αὐτάς, ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους, ὡς καὶ ὑπὲρ τῆς ἐνόητος τῆς ἐκκλησίας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς μακροῖς ἀγῶσι, τοῖς προηγηθεῖσι τοῦ μεγάλου σχίσματος τοῦ Φωτίου καὶ ἐπακολουθήσασιν αὐτῷ. Ὅταν ἀμερολήπτως καὶ ἄνευ προκαταλήψεων μελετηθῶσι ταῦτα, θὰ ἀνευρεθῶσιν ἐν αὐτοῖς, φρονουῦμεν, πολλαὶ ἀναλογίαι καὶ ὁμοιότητες πρὸς τὴν τῆς Δύσεως μεταρρύθμισιν καὶ θ' ἀποδοθῶσιν εἰς τοὺς ἐναργῶς μετασχόντας τούτων ἐμπνεύσεις πολλῶ ὑψηλότεραι καὶ διανοητικὴ ἱκανότης πολλῶ μείζων τῆς μέχρι τῆς σήμερον ἀποδοθείσης αὐτοῖς.

Περὶ φιλοσοφίας προκειμένου, ἐρωτῶμεν ἂν δὲν ὀφείλεται ἔπαινος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς, ὅτι αὐτοὶ πρῶτοι τὴν σπουδὴν τοῦ Πλάτωνος ἀνενέωσαν· «ἐν ᾧ ἐν τῇ Δύσει ἐπεκράτει ἀποκλειστικῶς τὸ κῦρος τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνῶ καὶ αὐτοὶ οἱ σχολαστικοὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἐγνώριζον τὸν Πλάτωνα ἐκ μεταφράσεων, ὁ δὲ Πετράρχης μόλις ἐτόλμα νὰ ἐκφράσῃ τὴν προτίμησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀκαδημίαν, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μετὰ ζήλου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους»¹. Μεταξὺ τῶν νέων τούτων ὁπαδῶν τοῦ Πλατωνισμοῦ διακρίνονται ὁ Ψελλὸς καὶ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός. Βραδύτερον κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ὁ Πλήθων, ὅστις ἦτο ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ κ. Κρουμβάχερ, συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ μεγάλου τοῦ Σωκράτους μαθητοῦ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ μάλιστα κατήντησε νὰ θελήσῃ νὰ ἀνακαινίσῃ τὸν χριστιανισμόν διὰ τοῦ Πλατωνισμοῦ.

Μέχρι τοῦδε ἐπραγματεύθημεν περὶ ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας· ἀλλ' ἡ φιλολογία λαοῦ τινος δὲν εἶνε πλήρης, ἂν δὲν παραγάγῃ καὶ ἔργα τῆς φαντασίας. Δὲν εἶχον ἄρά γε τοιαῦτα οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸ διάστημα τῶν δέκα τούτων αἰώνων; Τί ἀνεγίνωσκεν ὁ λαὸς ἐκεῖνος; ποῦ ἐζήτει τὴν

¹ Κρουμβάχερ σελ. 171.

πνευματικὴν αὐτοῦ ἀναψυχὴν ; πῶς διεσκέδαζε ; Θέατρον εἶχε φαίνεται τὸ ἵπποδρόμιον· ἐστερεῖτο ἐφημερίδων· κοινοβουλευτικαὶ συζητήσεις δὲν ὑπῆρχον καὶ ἂν ἐκινεῖτο τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ὑπὸ τῶν μεγάλων ἐγκλημάτων καὶ τῶν διασῆμων δικῶν, ὡς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, εὐλόγως δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο δὲν ἱκανοποιεῖτο, ἅτε μὴ δημοσιευομένων τῶν σχετικῶν πρακτικῶν. Πῶς ἀνεπλήρου λοιπὸν τὴν ἔλλειψιν ταύτην ;

Ἐν πρώτοις εἶχε τὸ μυθιστόρημα.

Ὁ κ. Κρουμβάχερ δὲν εἶνε βεβαίως θαυμαστὴς τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος. Οἶκτεῖρει τὸ ἐν αὐτῷ πομπῶδες τοῦ ὕφους, τὴν πλοκὴν, τὴν ἔλλειψιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἀποδίδει τὴν αἰσθητικὴν αὐτοῦ ἀσημότητα εἰς αὐτὸν τὸν βίον τῆς κοινωνίας, πρὸς ἣν ἀπηυθύνετο. «Τὰ ἐν αὐτῷ παριστάμενα πρόσωπα, λέγει, εἶνε σχιαί, ψευδῆ δὲ ἢ νεφελώδη τὰ τοπεῖα, οὐδὲν τὸ εὐκρινές, οὐδὲν τὸ πραγματικὸν ἔχοντα, ἡ μορφή καὶ ἡ χροιά κενὰ καὶ ἄψυχα, ὥσει οὐδέποτε οἱ μυθιστοριογράφοι οὗτοι ἔρριψαν βλέμματα ἐπὶ ζῶντος προτύπου. Κεκλεισμένοι ἐν μουσεῖῳ τινὶ πλήρει κονισάλου ἐργάζονται παράγοντες ἔκτυπά τινα. Εἶνε οἱ ἀντίποδες τῶν Φλωμπέρ, τῶν Ζολᾶ, τῶν Κέλλερ, τῶν Δοστοϊέφσκη, τῶν Τολστόη». Οὐδὲν δικαιότερον τῶν κρίσεων τούτων. Φρονοῦμεν ὅμως ὅτι ἡδύνατό τις νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τοὺς μυθιστοριογράφους τοῦθ' ὅπερ ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εἶπε περὶ τῶν ἱστορικῶν, νὰ μὴ κακίζωμεν δηλ. αὐτούς, διότι δὲν προεπορεύθησαν τῆς ἐποχῆς αὐτῶν. Οἱ Φλωμπέρ καὶ οἱ Τολστόη εἶνε προϊόντα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναφανῶσι κατὰ τὸν μεσαίωνα ἢ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἄδικον δὲ ἴσως εἶνε νὰ καταδικάσῃ τις ὁλόκληρον εἶδος λόγου ἐξετάζων αὐτὸ μόνον κατὰ τὴν παρακμὴν του. Ἄν, ὡς ἀρχόμενοι ἠὺχθήθημεν, ὁ κ. Κρουμβάχερ εἶχε περιλάβει ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τὸν Δ' αἰῶνα, θὰ συνέδεε τὸ βυζαντινὸν μυθιστόρημα μετὰ τῶν κατὰ *Δάφνιν* καὶ *Χλόην* καὶ τῶν *Αἰθιοπικῶν*, καὶ ἴσως τότε θὰ ἐμετρίαζε τὴν αὐστηρότητα τῆς κρίσεως αὐτοῦ. Ὁ Μανασσῆς, ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης, ὁ Εὐγενειανὸς καὶ οἱ ἄλλοι μυθιστοριογράφοι, οὓς ἐπισκοπεῖ προῆλθον ἐκ τῶν Δόγγων καὶ τῶν Πολυδώρων· εἶνε μιμηταὶ ἐκείνων μὴ ἀναζητήσαντες νέαν ὁδὸν καὶ διὰ τοῦτο—ὡς συμβαίνει ἐν ὁμοίαις περιστάσεσι—δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ ἡ παρακμὴ.

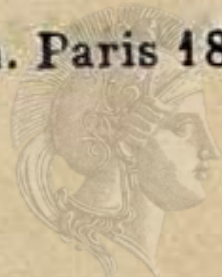
Πρὸς τῇ μιμήσει τῶν ἀρχαίων προτύπων μνημονευτέα καὶ ἡ ροπή ἢ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἀσκηθεῖσα ἐν γένει ὑπὸ τῶν ξένων στοιχείων, μεθ' ὧν ἀλληλοδιαδόχως ἤλθεν οὗτος εἰς ἐπαφήν. Καθὼς λέγει ὁ κ. Γάστων Παρί : «Τὸ εἰς πεζὸν λόγον μυθιστόρημα ἀποτελεῖ εἶδος

λογου μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀσίας μορφωθὲν ὑπὸ κύκλου καλου-
 μένου τῶν ἐλληνιστῶν, ἀποτελοῦντος τὴν μεγάλην ἐστίαν, ἐν ᾗ συνανε-
 γησαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ὁ πολιτισμός, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ
 ἡ φιλολογία. Τὸ εἶδος τοῦτο ὑπῆρξε γονιμώτατον ἐν τῇ χώρᾳ τῆς γε-
 σεως αὐτοῦ, ἐνῶ παρ' ἡμῖν ὀλίγιστα ἔργα ὡς δείγματα αὐτοῦ διετη-
 ῖθησαν. Ἐξηκολούθησεν ὁμως εὐδοκιμοῦν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περὶ-
 οδόν. Πολλὰ τοῦ εἵδους τούτου ἔργα μετεφράσθησαν εἰς τὴν Λατινικὴν
 καὶ κατέθελξαν τὰ πνεύματα τῶν ἐν τῇ Δύσει διὰ τοῦ ἀλλοκότου τῶν
 ἐν αὐτοῖς διηγήσεων, ἐν αἷς μεγίστη θέσις παρέχεται τῷ ἔρωτι¹. Βρα-
 δύτερον, ὅτε αἱ σταυροφορίαι ἐπήγαγον τὴν συνάφειαν τῶν λαῶν τῆς
 Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἐξασκηθεῖσα ἀμοιβαία ροπὴ
 ἐξετάθη καὶ εἰς τὰ γράμματα. Ἐντεῦθεν παρήχθη τὸ ἱπποτικὸν μυθι-
 στόρημα· ἀλλὰ τὸ μυθιστόρημα τοῦτο παρεδέξατο ἐν Ἑλλάδι τὴν δη-
 μώδη μορφήν καὶ τὴν δημώδη γλῶσσαν, ἐνῶ ἡμεῖς ἀσχολούμεθα ἐν-
 ταῦθα μόνον περὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν γραφέντων ἐν τῇ λογίᾳ
 γλώσσῃ, τῇ γενομένῃ ὄργανον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας· ἡ ἐπίμονος
 χρῆσις τῆς γλώσσης ταύτης ἤρκεσεν ὅπως προδώσῃ τοῖς συγγραφεῦσι
 τοῖς χρησαμένοις αὐτῇ τὴν τραχύτητα τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν ἀδυναμίαν
 αὐτῶν, ὅπως παρακωλύσῃ τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλολογίας,
 ὅπως ἐνὶ λόγῳ ἐγκολάψῃ αὐτῇ τὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπίπλα-
 στον ἐκεῖνον χαρακτῆρα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δὲν θὰ ἴδωμεν αὐτὴν καθ' ὅλο-
 κληρίαν ἀπαλλασσομένην, εἰμὴ ὅταν ἀφεθῇ αὕτη εἰς τὸ κράτος τοῦ
 θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Τὸ συναίσθημα τοῦτο ἄρχεται ἀναφαίνό-
 μενον καὶ ἐν αὐτῇ τῇ μυθοπλαστίᾳ. Παρὰ τῷ περιπετειώδει καὶ ἔρω-
 τικῷ ὑπάρχει καὶ τὸ θρησκευτικὸν μυθιστόρημα. Τὸ ἀριστούργημα τοῦ
 εἵδους τούτου τοῦ λόγου εἶνε ὁ βίος τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τοῦ Βαρλαάμ. Τὸ
 ἔργον τοῦτο ἐπὶ πολὺ ἀπεδίδετο Ἰωάννη τῷ Δαμασκηνῷ καὶ ἀμφισβητεῖ-
 μέν τὴν πατρότητα τούτου ἡ νεωτέρα κριτικὴ, ἀλλ' οὐχ ἥττον τάσσει
 αὐτὸ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος, δηλ. εἰς τὴν ἀρίστην ἐποχὴν
 τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων.

Πλεῖστα ἐπεισόδια τοῦ μυθιστορήματος ἀνευρίσκονται ἐν τοῖς βουδι-
 στικοῖς βιβλίοις καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάσαφ εἶνε πιθανῶς ἀντιγραφὴ
 φωνητικὴ ἐνὸς τῶν ὀνομάτων τοῦ Βούδα². ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς κωλύει
 τὸ νὰ εἶνε τὸ βιβλίον ἐξόχως χριστιανικόν. Ἡ φήμη αὐτοῦ κατὰ τὸν
 μεσαιῶνα ὑπῆρξε μεγάλη, μετεφράσθη δὲ εἰς τὰς πλείστας τῶν δυτικῶν
 γλωσσῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο συνδέεται πολλαχῶς τοῖς βίοις τῶν ἁγίων,

¹ Ἰδε Litterature française du moyen âge.

² H. Zotenberg: Notice sur le livre de Barlaam et de Joasaph. Paris 1886

τοῖς ἀποτελοῦσι τὴν πνευματικὴν τροφὴν τῆς ἀνατολικῆς Χριστιανωσύνης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὸ κατὰ συνθήκην μυθιστόρημα ἀπετείνετο τῇ τάξει τῶν λογίων, ὁ δὲ λαὸς ἀνεγίνωσκε τὸν βίον τῶν ἁγίων.

Καὶ ἀφ' οὗ ἀκόμη τὸ μυθιστόρημα ἐξελαϊκεύθη διὰ τῶν ποιητῶν τῆς δημώδους γλώσσης, οἱ βίοι οὗτοι ἀντεποιοῦντο τὴν εὐνοίαν τοῦ κοινοῦ ὑπὲρ ἑαυτῶν. Καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐγράφοντο ἔτι τοιοῦτοι πρὸς τιμὴν νέων μαρτύρων τῆς πίστεως. Οἱ βίοι λοιπὸν οὗτοι περιλαμβάνουσιν οὕτω πῶς ἅπασαν τὴν ἱστορικὴν περίοδον τὴν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τῆς ἐλληνικῆς ἀναγεννήσεως. Ἀποτελοῦσι δ' οὗτοι ἰδίαν φιλολογίαν, τοσούτῳ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσιν, ὅσῳ ἀνευρίσκει τις ἐν αὐτῇ οὐ μόνον τὴν ἀνταύγειαν τῶν μυχιαιτάτων συναισθημάτων τῶν λαῶν, παρ' ὧν κατὰ προτίμησιν ἀνεγινώσκοντο, ἀλλὰ καὶ πολυτίμους ἐνδείξεις περὶ τῶν ἡθῶν, τῶν ἰδεῶν, τῆς καλαισθησίας καὶ τῶν γνώσεων τῶν λαῶν τούτων. Ἡδύνατο ὁ ἱστορικὸς νὰ ἀνέυρῃ ἐν αὐτοῖς νέα γεγονότα καὶ ὠφεληθῇ καὶ ἐξ αὐτῶν ἔτι τῶν μυθευμάτων, ὑφ' ὧν τὰ γεγονότα ταῦτα δυνατόν νὰ περιβάλλωνται. Διότι τὸ θαυμαστὸν ὑπερπλεονάζει ἐν τοῖς βίοις τούτοις τῶν ἁγίων τῶν σπουδαιότατον ἔργον σχόντων τὸ θαυματουργεῖν. Ἀλλὰ τὰ θαύματα ταῦτα διαφέρουσι τῶν ἐπινοήσεων τῶν μυθιστοριογράφων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, καθ' ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπίστευεν εἰς αὐτὰ καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ ἀναγνώστης. Καὶ ὑπὸ γλωσσικὴν δὲ ἔποψιν τὰ ἔργα ταῦτα εἶνε λίαν σπουδαῖα. Ἐν αὐτοῖς ἡ φιλολογικὴ γλῶσσα προσαρμόζεται ταῖς καθημεριναῖς ἀνάγκαις καὶ παριστᾷ κάλλιον πάντων τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς φιλολογίας ταύτης διὰ τῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῶν μεταβολῶν τὸν μεταξὺ τῆς παραδόσεως καὶ τῆς συνηθείας μακρὸν ἀγῶνα.

Εἶνε λυπηρὸν ὅτι ὁ κ. Κρουμβάχερ οὐδὲν λέγει περὶ τῶν βίων τούτων. Πιθανῶς ἐθεώρησεν αὐτοὺς μέρος τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τῆς ἀποκλεισθείσης τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἐν τούτοις φρονοῦμεν ὅτι συνδέονται οὗτοι τῇ καθόλου τῆς περιόδου ταύτης φιλολογίᾳ, ὡς καὶ τὸ σύγχρονον μυθιστόρημα συνδέεται τῇ γαλλικῇ ἑγγραμματολογίᾳ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς μόνον τῶν συγγραμμάτων τούτων τεκμηριοῖ τὴν δημοτικότητα αὐτῶν. Παραλείποντες νὰ εἴπωμέν τι περὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκδόσεων, δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ὁ Migne καὶ οἱ Βολλανδισταὶ ἐδημοσίευσαν ἐξ αὐτῶν ὁλόκληρον βιβλιοθήκην. Μαρτυρεῖ δὲ περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν συγγραμμάτων τούτων οὐ μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ πληθὺς τῶν οὕτως εἰπεῖν ἀντιτύπων αὐτῶν. Ἐν πάσαις ταῖς εὐρωπαϊκαῖς συλλογαῖς, ἔτι δὲ μᾶλλον ἐν ταῖς τῆς Ἀνατολῆς, εὐρίσκει τις ἑκατοντάδα ἴσως χειρογράφων τοῦ εἴδους τούτου

ἀπεναντι ἑνὸς κλασικοῦ χειρογράφου. Ἡ κυκλοφορία τῶν βίων τῶν ἀγῶν καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μυθιστορήματος ὑπερέβαινε τὴν τῶν ἄλλων βιβλίων κατὰ τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν καθ' ἣν τὸ σημερινὸν μυθιστόρημα ὑπερβαίνει τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἄλλων βιβλίων.

(Ἔπεται τὸ γ' καὶ τελευταῖον μέρος)

Δ. Βικέλλας

ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΤΑ ΤΕΜΠΗ

Ἐκ Ραψάνης ἀνώμαλος κατωφέρεια ὅτε μὲν δι' ἀμπέλων, ὧν οἱ φράκται συνιστάμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ παλιούρων ἀφῆκαν ἔχνη τῶν θωπειῶν των ἐπὶ τε τῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ προσώπου ἡμῶν, ὅτε δὲ διὰ στενοῦ μονοπατίου ἐπὶ τῶν καταφύτων πλευρῶν τοῦ Κάτω Ὀλύμπου δεξιᾷ τῆς χθαμαλοτέρας αὐτοῦ δειράδος καταφύτου καὶ ταύτης καὶ ἀφ' ἧς ἐκτὸς τῆς δασώδους ἀποτόμου κατωφερείας ἐχώριζεν ἡμᾶς καὶ τὸ ἐκ Ραψάνης κατερχόμενον μέγα ρεῦμα, μᾶς ἔφερε μετὰ μιᾶς ὥρας πορείαν εἰς τὴν Σμίξιν, ἥτοι εἰς τὸ βάθος μικρᾶς κοιλάδος πλατανοφύτου, ἐν ᾗ μίγνυνται τὰ ἐκ Ραψάνης καὶ Κρανιάς κατερχόμενα δύο ρεύματα. Ταύτην κατὰ μῆκος διελθόντες ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν πλατάνων της, ἀντήλθομεν ἀνωφέρειαν καὶ εὐρέθημεν ἐπὶ ὄροπεδίου, ἐνθα ὑπάρχουσι καλύβαι ἀνήκουσαι εἰς τοὺς Ραψανιώτας, ἐν αἷς οὗτοι παραμένουσι κατὰ τὴν συγκομιδὴν τῶν καρπῶν των. Ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ ποταμοῦ ἡ κατωφέρεια ἦτο ὁμαλή, μετὰ ἡμίσειαν δὲ ὥραν εὐρέθημεν πρὸ τῆς γεφύρας τῆς κατασκευασθείσης κατὰ τὴν ἐπιστρατείαν τοῦ 1886 καὶ ἐνούσης τὰς δύο ὁχθας τοῦ Πηνειοῦ, ἐνθα λήγουσι τὰ Τέμπη, εἰς ᾧ ἡμεῖς ἀντιθέτως ἐκ τῆς ἐξόδου εἰσελθόντες, ἀφ' οὗ ἐπὶ πέντε λεπτὰ ἐβαδίσσαμεν μεταξὺ λυγαριῶν, ἐφθάσαμεν ἐκεῖ ἐνθα προέκειτο νὰ διημερεύσωμεν.

Βαθὺ καὶ μυστηριώδες αἶσθημα σεβασμοῦ καταλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον, ἅμα ὡς ἀντικρύσῃ τὸ φοβερόν, ἐπιβλητικὸν καὶ συνάμα τερπνὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του ἐκτυλισσόμενον ἐκεῖνο θέαμα. Ὑπερύψηλοι βράχοι καθέτως ἐκ Β. καὶ Ν. κατερχόμενοι σχηματίζουν ὡοειδῆ πλατεῖαν, ἥτις φαινομένη ὡς νὰ κλείηται πρὸς Μ. ἀνοίγεται πρὸς τὴν πρὸς Α. πεδιάδα τοῦ Τσάγεζι. Οἱ ἐκεῖ ἐσκορπισμένοι αἰωνόβιοι καὶ ὑψικάρηντοι πλάτανοι παρέχουσι τὴν βαθεῖαν σκιάν των εἰς τὸν κουρασμένον ὁδοιπόρον, ἄλλοι δὲ πλέκοντες διὰ τῶν πολυσχίστων ριζῶν των τὴν δεξιὰν ὁχθην

τοῦ Πηνειοῦ κλίνουσιν ἐπιχαρίτως τοὺς κολοσσιαίους κορμούς των ἐπὶ τῆς κοίτης του, ἐνῶ ὁ ποταμὸς διερχόμενος ἡρέμα φιλεῖ τοὺς κλώνους των, οἷον εὐχαριστῶν αὐτοὺς διότι τὸν προφυλάττουσι διὰ τῆς σκιᾶς των ἀπὸ τὰς φλογεράς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου, ἡ δὲ αὔρα κινουσα τὰ φύλλα των νανουρίζει τὸν ἥσυχον ροῦν του, συνοδεύουσα τὸ ἄσμα τῶν πτηνῶν. Τὴν ἀριστερὰν ὄχθην κοσμεῖ ἡ λυγαριά, λούουσα τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τοῖς ὕδασι αὐτοῦ καὶ ὀπισθεν ταύτης προβάλλουσι θαλεροὶ κῆποι ὁπωροφόρων δένδρων, ἐκτεινόμενοι μέχρι τῆς βάσεως τοῦ ἀποτόμως κεκομμένου Ὀλύμπου, κτήματα τῶν Ραψανιωτῶν, εἰς ἃ μεταβαίνει τις δι' ἀτραποῦ, πρὶν ἢ διέλθῃ τὴν γέφυραν. Ἀφθονον, δροσερὸν καὶ διαυγὲς ὕδωρ ὀρμητικῶς ἐξερχόμενον ἐκ τῶν βράχων τῆς Ὀσσης σχηματίζει παρ' αὐτὴν κοίτην βαθεῖαν, διερχόμενον δὲ διὰ τῶν ριζῶν τῶν πλατάνων καὶ σχηματίζον μικροσκοπικοὺς λοφίσκους ὑδροβίων φυτῶν, χύνεται εἰς τὸν Πηνειόν. Ἑτέρα πηγὴ ἐπίσης δροσερὰ καὶ διαυγὴς ἐξερχομένη κάτωθεν τῆς ὁδοῦ χύνεται πολλάκις διὰ τῆς κατωφεροῦς καὶ βρυώδους αὐτῆς κοίτης εἰς τὸν ποταμόν. Ἐκ τῆς καθέτου τομῆς τῶν φοβερῶς μεγαλοπρεπῶν ἐκείνων βράχων, ὧν τὸ ὕψος καὶ τὰ γεωλογικὰ στρώματα, ἐκτὸς τῶν παραλλαγῶν, ἃς τὰ κατερχόμενα ὕδατα καὶ ἡ ἀτμοσφαιρικὴ ἐπίδρασις ὀλοκλήρων αἰώνων προὔξενησαν αὐτοῖς, εἶνε ἀκριβῶς ὅμοια, πειθόμεθα ὅτι τὰ δύο ταῦτα ὄρη ἦσαν ποτε ἡνωμένα καὶ ὅτι πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων βίαιοι κλονισμοί, ἐπιφέροντες πιθανῶς καὶ ἄλλας γεωλογικὰς μεταβολάς, ἀπεχώρισαν ἀποτόμως καὶ ταῦτα, ἀφήσαντα οὕτω διέξοδον εἰς τὸν Πηνειόν, ὅστις δεχόμενος πάντα τὰ ἐκ τῶν περικυκλούντων τὴν Θεσσαλίαν ὑψηλῶν ὀρέων κατερχόμενα ὕδατα, ἀρδεύων γονιμοποιεῖ τὸ πλούσιον αὐτῆς πεδῖον καὶ εἶτα κυλινδεῖ ἡρέμα τὰ θολὰ νερά του διὰ τῆς στενῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν πρὸς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, δι' ὃ καὶ δικαίως ὁ Πηνειὸς ἐκαλεῖτο πατήρ τῆς Θεσσαλίας. Ἄν δὲ ὥς ἡ ἀποχωρίσασα τὰ δύο ταῦτα ὄρη ὑπεράνθρωπος δύναμις συνήνου καὶ πάλιν αὐτά, οὕτωςιν ἀκριβῶς θὰ ἐφηρμόζοντο πρὸς ἄλληλα, ὥστε τὰ τοῦ Πηνειοῦ ὕδατα, μὴ ἔχοντα ἄλλην διέξοδον, θὰ μετέβαλλον τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα εἰς μεγάλην λίμνην, ὥς ἦτο ἴσως πρὸ τοῦ βιαίου τούτου ἀποχωρισμοῦ των. Τὸ γεγονὸς τοῦ βιαίου τούτου κλονισμοῦ οἱ πρόγονοι ἡμῶν παρέστησαν διὰ τῆς Τιτανομαχίας.

Ὁ Ξέρξης ἐσκέφθη νὰ κλείσῃ τὰ Τέμπη καὶ μεταβάλλῃ τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας εἰς λίμνην, ἀλλ' οἱ Θεσσαλοὶ φρονίμως ποιοῦντες ἔστειλαν πρὸς αὐτὸν τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλεῖα προσφέροντες γῆν καὶ ὕδωρ. Ἡδύνατο νὰ τὸ πράξῃ ἄρά γε; κατ' ἐμέ, ἡδύνατο ἔνεκα τῆς πληθύσεως τῶν μέσων ἅτινα διέθετε· ποὺ ὅμως καὶ πῶς, τοῦτο εἶνε ζήτημα, ὅπερ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ¹

Γ'

Ενιοι τῶν προμνησθέντων μυθιστοριογράφων ἐστιχούργησαν τὰς διηγήσεις αὐτῶν. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ χρονικὰ ἐμμέτρως γεγραμμένα. Νόννος ὁ συγγραφεὺς τοῦ μεγίστου ποιήματος τῶν Διονυσιακῶν, κατέλιπεν ἡμῖν παράφρασιν τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἐν ἑξαμέτροις. Ἐμμέτρως δὲ ἐγράφοντο καὶ αὐταί ἔτι αἱ ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι. Ἡ τριαύτη ἐργασία ἦν ἀρεστή κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὁ δὲ κατάλογος τῶν ἔξωθεν ἢ βεβήλων καθίσταται κατ' αὐτὴν ἐκτενέστερος. Ὁ κ. Κρουμβάχερ συνάγων αὐτοὺς ἐπὶ τὸ αὐτό, οὕτως ἀποκαλεῖ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν λειτουργικῶν ποιητῶν τῶν ἀντιπροσωπευόντων τὴν ἀληθῆ τῆς περιόδου ποίησιν καὶ παρέχει ἡμῖν λεπτομερεῖς σημειώσεις περὶ εἰκοσιῶο βεβήλων ποιητῶν, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν Γεώργιον τὸν Πισίδην, ὃν οἱ σύγχρονοι παρέβαλλον πρὸς τὸν Εὐριπίδην καὶ ὅστις ἤκιστα τυγχάνει ὢν ἄξιος τῶν δυσφημιῶν, εἰς ἃς ἐξέθηκεν αὐτὸν ἑκτοτε ἡ παραβολὴ αὕτη. Ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἀνομολογεῖ ὅτι ἀνευρίσκει εἰς αὐτὸν «ἀπλότητα ἐν τῇ ἐπινοίᾳ καὶ πολλὴν τὴν ἀκρίβειαν ἐν τοῖς καλοῖς αὐτοῦ ἰάμβοις.»—Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς κατέλιπεν ἐκτὸς τῶν πεζῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, πλεῖστα ἑμμετρα, εἰς ἃ ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀποδίδει τὸν ἀσθενῆ ἔπαινον «ὅτι δὲν στεροῦνται σπουδαιότητος ὑπὸ γραμματολογικὴν καὶ γλωσσικὴν ἔποψιν». Ὁ ἐκ Μιτυλήνης Χριστοφόρος, εἷς τῶν καλλίστων βυζαντινῶν ποιητῶν, ἔχει καλαισθησίαν καὶ πνεύματος χάριν, σπάνια προσόντα τῶν λογίων τῆς περιόδου ταύτης.—Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στιχουργὸς λίαν γόνιμος, διεξέφυγε τὴν λήθην χάρις εἰς ποιήματα, ὧν ἡ ὑποθεσις εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ συνήθους βίου, γεγραμμένα εἰς κοινὴν γλῶσσαν, ὄντα δὲ ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων μνημείων τῆς δημώδους φιλολογίας.—Ὁ Ἐμμανουὴλ Φιλῆς, συγγραφεὺς μυριάδων στίχων περὶ διαφορῶν ἀντικειμένων, ἔσχε τὴν εὐτυχίαν νὰ τύχῃ ἐκδότου τοῦ σοφοῦ ἑλληνιστοῦ γάλλου, τοῦ μακαρίτου Ε. Μίλλερ. Ὁ δὲ Ἰωάννης Τζέτζης ἐπέγραψε μίαν τῶν πολυαρίθμων αὐτοῦ συλλογῶν χιλιάδες.

Οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἔγραψαν ἐμμέτρως ὅ,τι οἱ σύγχρονοι αὐτῶν ἱστορικοὶ ἔγραφον ἐν πεζῷ λόγῳ. Ἐχόμενοι τῶν κλασικῶν ὑποδειγμάτων, προ-

¹ Συνέχεια καὶ τέλος· ἴδε προηγ. φυλλάδιον.

Παραρτησὶς ΙΒ' - 1892

σεπάθουν νὰ ἐξομοιωθῶσι πρὸς αὐτὰ κατὰ τὸν τύπον, τὸ μόνον καθ' ἡδύναντο νὰ μιμηθῶσιν αὐτούς. Καὶ ὅτε ἡ ἀρχαία προσφῶδια ἀπώλεσεν διὰ τὸ οὖς, ἐγυμνάζοντο ἔτι γράφοντες ἱάμβους ἢ χρώμενοι μέτροις ἀντικρεοντικοῖς. Μιμηταὶ ἦσαν καὶ οἱ τῆς προηγουμένης περιόδου ποιηταὶ ἀλλ' οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἦσαν ἐγγυτέρω τῶν προτύπων καὶ ἡ ἐπιτήδευσις παρ' αὐτοῖς εἶνε ἥττον καταφανής. Ἰνα δὲ ἀποδῶμεν πλήρη δικαιοσύνην, ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἂν ἡ Ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ σεμνύνεται ὡς παραγαγοῦσα τὸν Θεόκριτον, καὶ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἀνεδείχθησιν ποιηταὶ ἐπιτυχῶς μιμηθέντες τοὺς ἀρχαίους· οὕτως αἱ παραποιήσεις ἀντικρεοντικῶν ᾠδῶν ἐπὶ μακρὸν ἐξηπάτησαν τοὺς κριτικούς, οἵτινες κατασπονδισαμένους αὐτὰς μεταξὺ τῶν γνησίων ποιήσεων τοῦ Τηϊοῦ ἀοιδοῦ. Πολλὰ τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν κατέχουσι τιμητικὴν θέσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀνθολογίᾳ. Δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ἀναφέρωμεν τὸ μόνον περισωθὲν δρᾶμα τῆς περιόδου ταύτης, τὸ ἐπιγραφόμενον «Χριστὸς Πάσχων.» Τοῦτο χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ΙΑ' ἢ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος· καὶ ἐπὶ πολὺ ἀπεδόθη τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ τῷ Νανζιανζηνῷ. Ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς φύσιν ἐκείνοις μοιρον κεκτημένοις μεταξὺ τῶν μιμητῶν τῆς ἀρχαιότητος, μάτην ἐκείνη ἀναζητήσῃ τις θέρμην καὶ πρωτοτυπίαν ἀληθοῦς ποιητικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν τούτων τεκμηριοῦσι τὴν διαιώνισιν τῶν κλασικῶν παραδόσεων, τιμῶσι τὰ γράμματα καὶ ἐνίοτε τὴν εὐαισθησίαν τῶν συγγραφέων τούτων καὶ κινοῦσι τὸ ἐνδιαφέρον ὡς μνημεῖα φιλολογικὰ, ἀλλὰ δὲν εἶνε, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἐκδηλώσεις ποιητικαὶ πραγματικοῦ συναίσθηματος.

Τοιοῦτον συναίσθημα εἶχον ἄρα γε οἱ Ἕλληνες τῆς αὐτοκρατορίας; Ἐξευρέθη τρόπος πρὸς διευκρίνισιν αὐτοῦ; ἐνέπνευσε τὸ συναίσθημα τοῦ ποιητῆ, δυναμένους νὰ ἐκπροσωπήσωσι τὴν ἐποχὴν αὐτῶν κάλλιστα τῶν στιχουργῶν τῶν παρωδούντων τοὺς ἀρχαίους; Ἐνὶ λόγῳ, ὑπάρχει ποίησις ἀξία τοῦ ὀνόματος κατὰ τὴν Χριστιανικὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας; Εἰς τὰς ἀπαντήσεις ταύτας καταφατικῶς ἀποκρίνεται ὁ κ. Κρουμβάχερ. Τοῦτ' αὐτὸ δυνάμεθα νὰ πράξωμεν καὶ ἡμεῖς.

Ὑπεστηρίχθη ἐπιμόνως ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐστεροῦντο ἰδεώδους, μὴ ἐμφορούμενοι ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς ἐλευθερίας, ἥς καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα ἐθεωρήθη πλέον παρ' αὐτοῖς ὡς ἀποσβεσθεῖσα. Ἐθεωρήθησαν οἱ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας Ἕλληνες ὅτι ἦσαν συναποθροισμὸς λαῶν συναπτομένων μόνον διὰ τῆς κοινῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως καὶ μόνην πολιτικὴν ἀρχὴν ἐχόντων τὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς παραδόσεως, μεταμορφωθείσης εἰς Ἀσιατικὸν δεσποτισμὸν, λαῶν ἐστερηνμένων πάσης καλλιτεχνικῆς ἀγωγῆς, πλὴν τῆς δουλικῆς κα-

ἡ μὲν αἰσθητικὴ τῶν ἀρχαίων ἀπομιμήσεως καὶ μὴ ἔχόντων ἕτερον θρησκευτικὸν
αἰσθητικὸν ἢ τὸ τῆς παιδαριώδους ἀφοσιώσεως εἰς τὴν κατ' ἐπιφάνειαν
ὕψους.

Κυρίως εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὑπῆρχε πλάνη τις. Τὸ θρησκευτικὸν
αἰσθητικὸν, πρέπει ἅπαξ ἔτι νὰ τὸ ἐπαναλάβωμεν, ἦτο καθ' ὅλην τὴν
τελευταίαν ταύτην ἐξ ἴσου βαθὺ καὶ ἰσχυρόν. Ἀντικαθίστα ὅλα. Ὁ εἰς τὸ
ἀπὸ τοῦ σταυροῦ ἦτο τὸ σύμβολον ὑφ' ὃ καὶ οἱ ἑμάχοντο. Ὁλόκληρος
ὁ βυζαντινὸς αὐτοκρατορὶς παρίστα τὴν πατρίδα ἔναντι τοῦ πολεμίου, ἐν
ὃν δὲ βλέπον τὸν ἄπιστον ἢ τὸν αἵρετικὸν μᾶλλον, παρὰ τὸν πολιτικὸν
ἐντίπαλον. Ἡ θρησκεία ἐν παντὶ ἀνεμίγνυτο, ἐν ταῖς σχέσεσι μετὰ τῶν
ἐθνῶν χωρῶν, ὅσον καὶ ἐν τοῖς τῆς ἐσωτερικῆς διατάξεως ζητήμασιν. Ἐν
τοῖς αἰώνιοις τούτοις ἀγῶσι, τοῖς ἐν ὀνόματι τῆς πίστεως διεξαγχομένοις,
ἡ εὐσέβεια μετέπιπτε πολλάκις εἰς φανατισμόν· δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ
προφυλαχθῶσι κατὰ τῆς μισαλλοδοξίας· ἡ εὐλάβεια ἀπέβαινε δεισιδαιμονία.

Τὸ θρησκευτικὸν αἰσθητικὸν δὲν ἦτο μὲν πάντοτε πεφωτισμένον, ἦτο
μὲν ζωηρόν· ἐνεψύχου ἐν μέσῳ τῶν μαχῶν, παρηγόρει ἐν ταῖς κοινῇς
συμφοραῖς, ἐνεθάρρυνε τὰ πνεύματα καὶ ἐθέρμαινε τὰς καρδίας. Ἦτο
ὁ ἰδανικὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης· καὶ ἐκ τούτου προῆλθε πᾶν ὅ,τι καλὸν
ἡ Βυζαντινὴ παρήγαγον. Τοῦτο πρὸ πάντων δύναται νὰ λεχθῇ προ-
εξιμένου περὶ τῆς τέχνης ἰδέα. «Ἐν τῇ θρησκείᾳ ἐκδηλοῦται αὕτη ἐν
τῇ αὐτῇ τῇ πρωτοτυπίᾳ καὶ ἐν ἀπάσῃ αὐτῇ τῇ αἴγλῃ· δὲν θὰ ἠδύ-
νατο δέ τις νὰ ἐκπλαγῇ ἐκ τούτου σκεπτόμενος πόσον παρὰ τοῖς Ἑλλησι
τοῦ μεσαιῶνος ἡ θρησκεία ἦτο ἰσχυρὰ καὶ ἀνεμίγνυτο εἰς πάντα τὰ τοῦ
λαοῦ»¹. Τὰ μνημεῖα, τὰ ψηφιδωτά, τὰ λαμπρὰ αὐτῶν χειρόγραφα, ἡ
οικονομική, ἡ γλυπτική καὶ ἡ ζωγραφική αὐτῶν πάντα φέρουσι θρη-
σκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐνταῦθα ὥφειλεν ἐπίσης ἡ κριτικὴ νὰ ζητήσῃ τὴν λαμπροτέραν ἐκ-
παίδεισιν τῆς φιλολογικῆς αὐτῶν μεγαλοφυΐας· ἡ φιλολογία αὐτῶν, ἡ ποίη-
σις τῶν δὲν ἔπρεπε νὰ δικασθῶσι καὶ καταδικασθῶσι παραχρῆμα, πρὶν ἢ
ξετασθῇ πᾶν ὅ,τι ἠδυνήθησαν νὰ παραγάγῳσιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ
αὐτοκρατορικοῦ καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν αἰσθητικῆς.

Οἱ Ἕλληνες ἱστορικοί, οἱ πραγματευθέντες τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἐθνι-
κῆς αὐτῶν ἱστορίας, πάντες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παρετήρησαν καὶ
ἐξηράν τὴν ἀξίαν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ποιήσεως· ἀλλ' ἡ ἀντίληψις
αὐτῶν κρίσις αὐτῶν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐσφαλμένη, ὡς ἐπηρεαζομένη ὑπὸ
ἐροληψίας· ἀπόγονοι τῶν χριστιανῶν τούτων, οἵτινες τοσοῦτον ἐφρόν-
ιζον περὶ τῶν θεολογικῶν ζητημάτων, τέκνα μαχητῶν ἀπελευθερω-

¹ Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ὑπὸ Ch. Bayet. ἐν Παρισίοις A. Quantin σελ. 104.

σάντων τὴν ἑαυτῶν πατρίδα καὶ ἐγγραφόντων ἐπὶ τῶν σημαιῶν των τὴν
πίστιν πρὸς τῇ ἐλευθερίᾳ, ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πάσχοντες αὐτὰς
πάτην ἢ τοῦλάχιστον ὡς ἀναζητοῦντες τὸ ποιητικὸν κάλλος ἐν ταῖς προ-
σευχαῖς καὶ τοῖς ὕμνοις, οὓς εἶχον συνειθίσει ν' ἀκούωσιν ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ,
καίτοι οἱ Ἕλληνες οὗτοι, ὅσῳ καὶ ἂν ᾔσαν ἐπιφυλακτικοὶ διὰ τὴν
ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν, δὲν διέφυγον τὴν ἐπιρροὴν τῶν δυτικῶν, οἵτινες
περιεφρόνησαν ὁλόκληρον τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, χωρὶς νὰ ἐξετά-
σωσι τί δυνατόν νὰ περιεῖχον τὰ εὐχολόγια καὶ αἱ συνόψεις τῆς ὀρθοδό-
ξου Ἐκκλησίας. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ τοῦ 1871 οἱ κ.κ. Christ καὶ Πα-
ρανίκας εἶχον δημοσιεύσει τὴν *Ἑλληνικὴν ἀνθολογίαν τῶν χριστιανικῶν*
ποιημάτων αὐτῶν (Anthologia graeca carminorum christianorum)
ἀλλὰ τὸ ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ, πρὸ πάντων κινήσαν τὸ ἐνδιαφέρον
τῶν ἐλλήνιστῶν ἦτο τὸ ὅτι ἐπανεῦρον ἐκεῖ ἀκόμη τὴν ἐπιρροὴν τῶν κλα-
σικῶν παραδόσεων καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχαίας μετρικῆς εἰς τινὰ τῶν
τεμαχίων ὑφ' ὧν ἀποτελεῖται· ἀκριβῶς δὲ εἰς τὰ γραφέντα μετ-
ρυθμικῶν στίχων οἱ ὕμνογράφοι ἠδυνήθησαν τὰ μάλιστα νὰ ἐπιδει-
ξῶσι τὸ τάλαντον αὐτῶν καὶ τὴν μεγαλοφυΐαν. Ἡ φιλολογικὴ ἀξι-
οτῶν ἔργων τούτων εἶχεν ἔτι ἀνάγκην ἀναγνωρίσεως. Ἡ ἀρετὴ τῆς
ὑποδείξεως, τῆς σπουδαιότητος αὐτῶν, ἐὰν μὴ ἡ τιμὴ αὐτῇ τῆς ἀνα-
καλύψεως ἀποδίδεται εἰς ἓνα Γάλλον, τὸν μακαρίτην καρδινάλιον Πί-
τραν. Ἀδυνατοῦμεν νὰ ὑποπτεύσωμεν τὸν αἰδέσιμον πατέρα Ἐδμόν-
δον Bouvy καθὼς καὶ τὸν ἑξοχὸν ἱεράρχην ὡς μεροληπτοῦντα ὑπὲρ τῆς
ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ το-
νικοῦ ρυθμοῦ¹ δείκνυσιν ἡμῖν, χωρὶς νὰ ἐξέρχηται διόλου τοῦ ἀντικει-
μένου, του, τί ἦτο ἡ ἐλληνικὴ ὕμνογραφία. «Κατὰ τὸν 5' αἰῶνα, λέ-
γει ἡμῖν (σελ. 195), μορφοῦνται δύο εἶδη ὁμιλητικῆς ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος
Ἡ μὲν παραμένει πιστὴ εἰς τὰς παραδόσεις τῆς προηγουμένης ἐποχῆς
ἐκθέτει καὶ ὑπερασπίζει τὸ δόγμα, σχολιάζει τὴν Γραφήν, παρορμᾷ εἰς
τὴν ἀρετήν... ἡ δὲ ἐπιφυλάσσεται διὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς· τότε προσ-
καλοῦνται οἱ ἑνδοξοὶ ρήτορες· προετοιμάζουσι τοὺς ἑαυτῶν λόγους, οἵτι-
νες κατ' οὐσίαν δὲν εἶνε πλέον ρητορικὰ ἔργα, ἀλλ' ἀληθῆ ποιήματα. Ἐν
ἐπιφώνησις, ὁ διάλογος, ἡ προσωποποιία, αἱ τολμηρόταται εἰκόνες τοῦ
ἀρχαίου ποιητικοῦ λόγου διαδεχόμεναι ἀλλήλας ἀλλεπάλληλοι ἐπισω-
ρεύονται ἄμετροι, καὶ αὐτὸς ὁ ρήτωρ διακηρύττει πολλάκις ὅτι ἀπαγ-
γέλλει οὐχὶ λόγον ἀλλὰ θρησκευτικὸν ᾄσμα»¹.

Αἱ εὐγλωττοὶ αὗται γραμμαὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς θρησκευτικῆς ποιή-

¹ Poètes et mélodes.— *Études sur les origines du rythme tonique dans l'hymnographie de l'Église grecque*, thèse présentée à la Faculté des let-

σεω αὐξάνουσι τὴν λύπην ἡμῶν διὰ τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Κρουμβάχερ ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀποκλεισμόν τῶν ἔργων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων μετὰ πικρὸς τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν θεολογίαν.

«Ἡ ἐλληνικὴ ὕμνογραφία, προσθέτει ὁ πατὴρ Bouvy, οὐδόλως εἶνε ἡμῖν τοῦ βεβήλου ποιητικοῦ λόγου, ἀλλὰ χριστιανικὴ κατὰ τε τὸ βάθος καὶ τὴν μορφήν. Ἐμπνεομένη ὑπὸ τῆς πίστεως, διευθυνομένη ὑπὸ τῶν συνόδων καὶ τῶν ἀρχιερέων, ἄδεται μόνον ἐν τοῖς ναοῖς, οἱ δὲ ρυθμοὶ ἀκολουθεῖ δὲν εἶνε πλέον τὰ τῆς προσφῶδιας μέτρα, ἀλλὰ ρυθμοὶ νέοι, οὓς αὐτὴ ἐδημιούργησε καὶ παρέλαβε καὶ ἐν οἷς κυριαρχεῖ τὸ τονικὸν στοιχεῖον, θριαμβεῦον τότε ἐν τῇ δημῳδαί γλώσσει.» Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει : «Τὸ ἰσοσύλλαβον καὶ τὸ ὁμότονον εἶνε οἱ δύο θεμελιώδεις νόμοι τοῦ ποιητικοῦ λόγου τῶν Βυζαντινῶν· ὁ πεζὸς λόγος καθίσταται ποιητικὸς ἀνεπιτηδεύτως καὶ οἱ ὕμνογράφοι ἐγένοντο ποιηταί, διότι ὄντως ἄδικαν θὰ ἦτο ν' ἀρνηθῶμεν αὐτοῖς τὸ ὄνομα τοῦτο. Ἐχουσι ρυθμὸν οἷος εἶνε καὶ παρ' ἄλλοις, ἐκφράζουσιν ὑψηλὰς ἰδέας· ἐχειροτονήθησαν διερμηνεῖς τῆς δημοσίας προσευχῆς, τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀποστολὴ τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τέλος ἐὰν τὰ βιβλία παρεσιώπησαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν, οἱ συγγραφεῖς ὅμως αὐτῶν τῶν ὕμνων ἐκτήσαντο δόξαν μνημιωτέραν, τὴν δόξαν τῶν ἀληθῶν ποιητῶν· ἐπιζῶσιν ἔτι μετὰ τὴν παροδὸν τῶν αἰώνων ἐν τῇ μνήμῃ καὶ τῇ γλώσσῃ τῶν λαῶν».

Δὲν ὑποχρεούμεθα νὰ ζητήσωμεν συγγνώμην διὰ τὸ μακρὸν τῶν περιγραφῶν τούτων· εὐνόητον ὅτι ἐπιθυμοῦμεν νὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ μαρτυρίας τόσο λαμπρᾶς καὶ εἰλικρινοῦς ἄλλως τε καὶ ὁ κ. Κρουμβάχερ ἄφθονα μαρτυρία ἀναφέρει ἐν τῷ μέρει τούτῳ τοῦ βιβλίου του, ὅπερ εἶνε ἐν τῶν πολλῶν ἐνδιαφερόντων, ἐξετάζει τὴν τῆς ὕμνογραφίας ἱστορίαν καὶ διερχεται τοὺς ποιητάς, οἵτινες παρακολουθοῦσι τὰς διαφόρους φάσεις τῆς. Πολυάριθμοί εἰσιν οἱ ποιηταὶ οὗτοι, ὁ δὲ συγγραφεὺς ἀφιεροῖ τοῖς κυριωτέροις τούτων λεπτομερεῖς σημειώσεις· ὁ κ. Παπαδόπουλος ἐπλήρωσεν γὰρ βιβλίον τῶν μονογραφιῶν των¹. Οἱ κράτιστοι ἀνήκουσιν εἰς τὸν αἰῶνα, ὅστις εἶνε τὸ κατακόρυφον σημεῖον ὅλων τῶν κλάδων τῆς τέσης καὶ τῆς φιλολογίας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς.

Ὁ μέγιστος τῶν ποιητῶν τούτων ἐστὶν ὁ Ρωμανός. Ἀνεκηρύχθη ἅγιος τὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἅγιος ὡς μελωδός. Ἀλλ' ὡς ἀναφέρει ὁ πατὴρ Bouvy, «ἡ ἐκκλησία μόνη διετήρησε τὴν ἀνάμνησιν τῆς ὑπάρ-

des de Paris, par le père Edmond Bouvy, des Augustins de l'Assomption. Paris 1888.

¹ Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀθῆναι, 1891.

ξεως αὐτοῦ, ὅστις ἀφ' οὗ διὰ τῶν ὕμνων του ἀνεζωπύρησε τὴν θρησκείαν τῶν λαῶν, καὶ ὁ ἴδιος ἔλαβε θέσιν ἐν αὐτῇ· ἡ δὲ ἐορτὴ του ἐορτάζεται τὴν 1 Ὀκτωβρίου καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν· ἀλλὰ τὰ βιβλία, τὰ σχολεῖα, ἅπασαι αἱ φιλολογικαὶ παραδόσεις οὐδὲν περὶ αὐτοῦ ἀναφέρουσι.» Δὲν ἔχομεν μάλιστα, ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Κρουμβάχερ, οὐδ' ἀκριβῆ μαρτυρίαν ἐπιτρέπουσαν νὰ ὀρίσωμεν τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν συνέθετε τοὺς ὕμνους του. Ὁ λησμονηθεὶς οὗτος ποιητὴς θὰ ἀναλάβῃ τὴν προσήκουσαν αὐτῷ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὁ κ. Κρουμβάχερ ὑπισχνεῖται ἡμῖν ἔκδοσιν πλήρη τῶν ἔργων του. Ὀλίγοι τῶν ὕμνων τούτων ὑφίστανται ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς βιβλίοις τοῖς ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἕλλησιν· οἱ πλεῖστοι ἐν τῇ πορείᾳ τῶν αἰώνων ἀντικατεστήθησαν ὑπὸ θρησκευτικῶν ποιημάτων, ἅτινα ἡ καλαισθησία τῆς ἐποχῆς προετίμησε, καίπερ ὑποδεέστερα ὄντα. Ὁ ἐκδότης τοῦ Ρωμανοῦ θὰ ἀναδιοργανίσῃ τὸ ἔργον τούτου, ἐκθάπτων αὐτὸ τῆς κόνεως τῶν βιβλιοθηκῶν. Ἡ ἐπιχείρησις εἶνε δυσχερής, ἀλλ' ἐπιδέχεται ἀφ' ἑαυτῆς ἀμοιβήν, ἀφ' οὗ πρόκειται περὶ συγγραφέως, ὃν ἡ ἱστορία τῶν γραμμάτων τοῦ μέλλοντος θὰ ὑμνήσῃ ἴσως ὡς τὸν μέγιστον τῶν θρησκευτικῶν ποιητῶν πάντων τῶν αἰώνων (Κρουμβάχερ σελ. 313). Οἱ ὀλίγοι λόγιοι οἵτινες μέχρι τοῦδε ἐγνώρισαν καὶ ἀνέφεραν τὸ ὄνομα τοῦ Ρωμανοῦ (δὲν εἶνε δὲ πολλοί· ὁ κ. Κρούμβαχερ ἀναφέρει τέσσαρας), συμφωνοῦσι μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀποδόσεως αὐτῷ τῆς πρώτης θέσεως ἐν τοῖς Ἕλλησιν ὕμνογράφοις. Ὁ πατὴρ Bouvy ἐπικυροῖ τὴν κρίσιν ταύτην. «Ὁ Ρωμανός, λέγει, εἶνε ὁ πρῶτος τῶν μελωδῶν κατὰ τὴν ποιητικὴν μεγαλοφυΐαν· τὰ ἔργα αὐτοῦ παριστῶσι τὸν λειτουργικὸν ὕμνον ἐν τῇ τελειότητι του... ἀκολουθήσατε αὐτὸν καθ' ὅλας τὰς φάσεις τοῦ ἱεροῦ κύκλου... καὶ θὰ συμπεράνητε ἴσως ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν πρέπει νὰ ζηλεύῃ τὴν ἀρχαιότητα δι' οὐδένα τῶν λυρικῶν αὐτῆς ποιητῶν».

Τὸ νὰ παραγάγῃ φιλολογία τις νέον εἶδος λόγου καὶ ἐν τούτῳ τοῦλάχιστον ἓνα μεγαλοφυᾶ ποιητὴν, εἶνε μέγα τι. Βλέπομεν ἐκ τούτου ὅτι οἱ Ἕλληνες ἠδύναντο ἔτι ἅμ' ὡς ἐκποδῶν ἐπιοῦντο τὸν κλασικισμόν, νὰ χαράξωσιν αὐτοῖς νέαν ὁδὸν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ κυριεύοντος τῆς ἐποχῆς αἰσθήματος. Διερμηνεῖς τούτου τοῦ αἰσθήματος οἱ ὕμνογράφοι εὕρισκοντο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸν ὄγκον τῶν συγχρόνων των. Δὲν ἀπηυθύνοντο εἰς ὄμιλον λογάδων, χρώμενοι τῇ φιλολογικῇ γλώσσῃ τῆς ἐποχῆς ἀλλ' ἄνευ σχολαστικότητος, μὴ φοβούμενοι νὰ προσεγγίσωσι τοὺς δημώδεις τύπους· εἶχον ἄσμα καταληπτὸν ὑπὸ πασῶν τῶν διανοιῶν καὶ συγκινοῦν πάσας τὰς καρδίας. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ διακρίνουσα αὐτοὺς θερμὴ καὶ πρωτοτυπία, ἥτις ἐλλείπουσα ἐφεξῆς ἐκ

τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ἐξασθενίζει ταύτην. Χάρις εἰς τὸν κ. Κρουμβάχ, ὁ δὲν θὰ δυνηθῇ τις πλέον νὰ ἐκφέρῃ κρίσιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς φιλολογίας ταύτης χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς θρησκευτικοὺς ποιητάς· καὶ τότε αὕτη ἔνεκα τούτου θὰ ἐκτιμηθῇ ἔτι περισσότερον. Ναὶ μὲν τὰ σφάλματα ταύτης δὲν θέλουσιν ἀποσβεσθῆναι· ἀλλὰ θὰ ἐξαγορασθῶσιν ὑπὸ τῶν προτερημάτων τῶν μελωδῶν· τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν τούτων ὑπὲρ ξαντῆς ὑψίστης καὶ ὡραιοτάτης ἐκφανσις τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος τοῦ κυριάρχου πάσης τῆς περιόδου ταύτης, ἀναφέρουσι δὲ μὲ ζωηρὰ χρώματα τὸν θεμελιώδη χαρακτῆρα τοῦ Βυζαντιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ δικαιολογοῦσι τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς χριστιανικῆς περιόδου, ὃν ἀπεδόσαμεν, ἀρχόμενοι, εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας, τὸ τοσοῦτον σπουδαῖον, πλὴν καὶ τοσοῦτον ὀλίγον γνωστόν.

Δ. Βικέλλας.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

Πρό τινος ἀναδιφῶν πρὸς ψυχαγωγίαν τόμον παλαιὸν εἰκονογραφημένου περιοδικοῦ, ἀπῆντησα ἐν αὐτῷ μεγάλην, δισέλιδον εἰκόνα, ἣτις πολλὴν μοὶ ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν. Ἀντίγραφον γνωστοῦ πίνακος, ἔργου διακεκριμένου γάλλου καλλιτέχνου ἐκ τῶν νεωτέρων, ἡ ξυλογραφία αὕτη παρίστα τοπογραφίαν χώρας βορεινῆς, ὑπὸ οὐρανὸν νεφελώδη ἑκτασιν ἀπέραντον θαλάσσης πεπηγυίας, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῶν πάγων ἐσφηνωμένα καὶ ἀκίνητοῦντα πελώρια σκάφη, ἔχοντα τὰς πλευρὰς προεξεχούσας, τὴν πρύμνην ἀνυψωμένην, καὶ ἐν γένει τὸ βρὺ καὶ ἄχαρι σχῆμα τῶν πλοίων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἐπὶ τῶν πάγων φαίνονται ἐλσύνοντες καλπάζοντες ἔφιπποι στρατιῶται φέροντες τὴν ἐπιδεικτικὴν καὶ θεατρικὴν στολὴν τῶν γάλλων οὐσάρων τῆς ἐποχῆς τῆς γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, τινὲς δὲ αὐτῶν φαίνονται ἤδη περικυκλοῦντες τὰ πλοῖα καὶ ἀπαιτοῦντες τὴν παράδοσιν αὐτῶν.

Ὅσον παράδοξον καὶ ἂν φαίνεται τὸ γεγονὸς πλοίων πολεμικῶν συλλαμβανομένων ὑπὸ ἱππικοῦ, ἐν τούτοις ἡ ἀπεικονιζομένη σκηνὴ δὲν ἦτο φανταστική, ἀλλὰ πραγματική. Εἶχον ἤδη νύξιν τινὰ περὶ τοῦ συμβάντος καὶ ἐγίνωσκον ὅτι τῷ ὄντι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1795 ὁ ὀλλανδικὸς στόλος, καταληφθεὶς ὑπὸ τῶν πάγων παρὰ τὴν νῆσον Τέξελ ἐκυριεύθη ὑπὸ ἱππέων τοῦ τότε ἐπιδραμόντος καὶ τὴν Ὀλλανδίαν κατακτήσαντος γαλλικοῦ στρατοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐν τῇ εἰκόνι παράστασις καθί-

στα αίσθητοτέραν τὴν ἐντύπωσιν, διὸ ἀνέτρεξα εἰς τὴν ἱστορίαν πρὸς ἀνεύρεσιν πλειόνων λεπτομερειῶν καὶ ἰδοὺ τίνας τοιαύτας ἀνεῦρον.

Ἡ ἀρτιπαγῆς Γαλλικὴ Δημοκρατία ἐπάλαιεν ἐρρωμένως κατὰ τῶν συνησπισμένων δυνάμεων. Ἐπάλαιε πανταχοῦ, κατὰ θάλασσαν, παρὰ τὰ Πυρηναῖα, παρὰ τὰς Ἀλπεις, παρὰ τὸν Ρήνον. Μένος πολεμικὸν καὶ ἐνθουσιασμὸς ἀκράτητος ἐνέπνεον τοὺς προμάχους τῆς Δημοκρατίας καὶ ὑπὸ τοὺς ἐνθουσιώδεις ἤχους τῆς Μασσαλιώτιδος αἱ ἀσύντακτοι στρατιαὶ τῶν γάλλων μαχητῶν ἐθαυματουργοῦν. Κατὰ θάλασσαν ἀγωνιζόμενοι πρὸς τὸ ὑπέροχον αἰέποτε ναυτικὸν τῆς Ἀγγλίας οἱ ἀπειροπόλεμοι γάλλοι ναῦται ἡττῶντο. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἡττῇ των προεκάλουν τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐχθρῶν καὶ τὸ δίκροτον ὃ Ἐκδικητῆς κατὰ τὴν φοβεράν ναυμαχίαν τῆς 1 Ἰουνίου (21 Μαΐου) 1794 διάτρητον ὑπὸ τῶν σφαιρῶν, ἀφοῦ ἐξηκόντιζε τὰς τελευταίας αὐτοῦ βολὰς κατὰ τῶν πολεμίων, κατεβυθίζετο αὐτανδρον, ἐνῶ τὸ πλήρωμα ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ἀνεβόα «ζήτω ἡ Δημοκρατία! ζήτω ἡ Ἐλευθερία!» Κατὰ ξηρὰν οἱ Ἰσπανοὶ καὶ οἱ Πεδεμόντιοι συνετρίβοντο καὶ ἡ ὁρμὴ τῶν φαλάγγων τῶν Ξεβρακῶτων κατήσχυε τὴν πεῖραν τῶν πολιῶν στρατηγῶν τῆς αὐστριακῆς μοναρχίας καὶ τὴν περίφημον τακτικὴν τοῦ Μεγάλου Φρειδερίκου. Οἱ στρατοὶ τῆς Δημοκρατίας ἦσαν φυτῶριον πολεμικῆς εὐκλείας. Ἡ λαμπρότης εἶχεν ἤδη θερίσει πολλοὺς παλαιοὺς καὶ ἱκανοὺς στρατηγούς, ὧν τὸ κυριώτατον ἀμάρτημα ἦτο ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ. Ἀλλὰ τὴν θέσιν αὐτῶν κατέλαβον ἀμέσως νέοι εὐέλπιδες, ἐξελθόντες ἐκ τῶν σπλάγχχνων τοῦ λαοῦ, ἄσημα φέροντες ὀνόματα, πλὴν τὰ ὅποια ἔμελλε συντόμως νὰ λαμπρύνῃ ἡ αἵγλη τῆς δόξης, ὁ Μαρσὼ καὶ ὁ Λάζαρος Χός, καὶ ὁ Κλέμπερ καὶ ὁ Μορώ, ἀετιδεῖς ἐξοικειώσαντες τὰ γαλλικὰ ὅπλα μὲ τὴν νίκην, πρὶν καταστήσῃ ταύτην ὑποχείριον καὶ τὴν σύρῃ δεσμίαν ἐξόπισθεν τοῦ ἄρματος τοῦ ὁ μέγας δορικτήτωρ.

Μεταξὺ τῶν διαπρεψάντων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην στρατηγῶν ἦτο καὶ ὁ Πισεγρὺς, ὅστις εἴμαρτο μετὰ τοσοῦτο κλέος τοσοῦτον οἰκτρῶς νὰ τελευτήσῃ ἐν τῇ εἰρκτῇ. Γενόμενος πρῶτον ἀρχιστράτηγος τῶν ἡνωμένων στρατιῶν τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα, διετάχθη κατόπιν, κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1794, ν'ἀντικαταστήσῃ τὸν Ζουρδὰν εἰς τὴν ἀρχηγίαν τῆς βορείου στρατιᾶς, διερχόμενος δὲ διὰ τῶν Παρισίων, πολλῶν ἔτυχε φιλοφρονήσεων καὶ ἐγκωμίων παρὰ τῶν πανισχύρων τότε δημαγωγῶν, τῶν ἀρχηγῶν τῆς κρατούσης φατρίας. Ἐπευφημήθη ἐν τοῖς πολιτικοῖς συλλόγοις καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Συνελεύσει καὶ ἀπῆλθε πλήρης τιμῶν καὶ δόξης, ὥσανεὶ ἐκ τοῦ ξίφους αὐτοῦ ἐξηρτᾶτο ἡ τύχη τῆς πατρίδος. Ὁ Πισεγρὺς ἐφάνη ἀντάξιός τῶν προσδοκιῶν τούτων. Ἀπωθήσας κρατερῶς